

Ανάλυση Πολιτικού Λόγου

Ενότητα 7η: Στα όρια του λόγου: ο πολιτικός ρόλος
του συναισθήματος

Γιάννης Σταυρακάκης, Καθηγητής
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

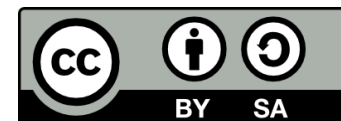
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

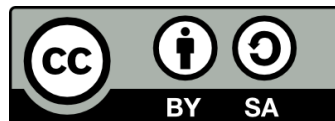

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

1. Τα όρια της θεωρίας του λόγου.
2. Λακάν, πραγματικό και απόλαυση.
3. Η σχέση Λακλάου και Λακάν.
4. Η συμβολή της ψυχανάλυσης στον εμπλουτισμό της θεωρίας του λόγου.

Σκοποί ενότητας

- Η ανάδειξη των ορίων του λόγου και η συμβολή των συναισθημάτων στην πολιτική ανάλυση.
- Η εισαγωγή σε βασικές έννοιες της ψυχαναλυτικής θεωρίας.
- Η ανάδειξη δρόμων ενσωμάτωσης στοιχείων της λακανικής ψυχανάλυσης στη θεωρία του λόγου.

Η έλλειψη στον λόγο

- Μια πλήρως τυπική/φορμαλιστική προσέγγιση των διάφορων πολιτικών λόγων παρουσιάζει κάποια ανυπέρβλητα όρια όσον αφορά την αναλυτική και κριτική της αποτελεσματικότητα.
- Εφόσον επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην σημαίνουσα πλευρά της δόμησης του πολιτικού λόγου, η θεωρία του λόγου δεν μπορεί εύκολα να ενσωματώσει μια επιπλέον διάσταση: το ρόλο των συναισθημάτων στις συλλογικές ταυτίσεις.
 - Πώς μπορεί να εξηγήσει κανείς, για παράδειγμα, την επιρροή μορφών ταύτισης και ιδεολογίας που αντιστέκονται στη συνειδητή μας βούληση να τις αποδομήσουμε ή να τις αναδομήσουμε;
- Η προτεραιότητα στην δόμηση της σημασίας, του πολιτικού νοήματος, δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη το συναισθηματικό [affective] υπόβαθρο των πολιτικών ταυτίσεων.

Μεταδομισμός και όρια της γλώσσας

- Οι μεταδομιστικές θεωρίες, ενώ υπερέβησαν την παντοδυναμία του ορθολογισμού και της «αντικειμενικής αλήθειας», παρέμειναν προσκολλημένες σε μεγάλο βαθμό στην παντοδυναμία της γλώσσας. Λόγω της ιδιαίτερης απήχησης του Σωσύρ [Ferdinand de Saussure] και της γλωσσολογικής στροφής, η γλώσσα λειτούργησε ως «το κριτικό φετίχ της νεωτερικότητας». Η θεωρία και η κριτική της ιδεολογίας στηρίζονται πλέον καθοριστικά στη μελέτη της γλώσσας και της αναπαράστασης (Harpham, 2002: 71).
- Ο μεταδομισμός χρησιμοποίησε, συχνά, μοντέλα υποκειμενικότητας που ανάγουν την υποκειμενικότητα σε μια απλή γλωσσική δομή (αναπαράγοντας την ορθολογιστική ιδέα ότι ελέγχοντας κανείς την ομιλία και το λόγο ελέγχει και τις πολιτικές πεποιθήσεις) (Alcorn, 2002: 97).
- Η επικέντρωση στις συμβολικές (και τις φαντασιακές) διαστάσεις της πολιτικής ταυτότητας –αν και αποτελεί ένα απαραίτητο βήμα– δεν αρκεί για να κατανοήσουμε σε βάθος την ενόρμηση πίσω από τις πράξεις ταύτισης και για να εξηγήσουμε γιατί ορισμένες ταυτίσεις (παλιές ή νέες) αποδεικνύονται ισχυρότερες και ελκυστικότερες από άλλες. Απαιτείται μάλλον και ένα δεύτερο βήμα, μια «συναισθηματική στροφή».

Το «πραγματικό» και τα όρια του λόγου

- Υπάρχει πάντοτε κάτι που ματαιώνει όλες τις προσπάθειες συγκρότησης μιας ολικής αναπαράστασης του κόσμου. Μπορεί κανείς να προσεγγίσει αυτή την καταστατική ματαίωση κάνοντας λόγο για τα «όρια του λόγου». Τόσο στο υποκειμενικό όσο και στο συλλογικό επίπεδο υπάρχει πάντα ένα «πραγματικό» που ξεφεύγει από τις προσπάθειές μας να το ελέγξουμε, να το αναπαραστήσουμε, να το συμβολίσουμε.
- Από μια ψυχαναλυτική σκοπιά, τα όρια κάθε ρηματικής δομής (της συνειδητής άρθρωσης του νοήματος, για παράδειγμα) μπορούν να φανερωθούν αρχικά μόνο σε σχέση με την ίδια τη ρηματική δομή (μέσω της υπονόμησης του νοήματός της).
- Έτσι, το πραγματικό φανερώνεται έμμεσα μέσα από τις στρεβλώσεις και τις ασυνέπειες της λειτουργίας του ίδιου του ρηματικού πεδίου: «Ως ουσιαστικά αδιανόητο και μη αναπαραστάσιμο, το πραγματικό νοείται μόνο αρνητικά, με βάση τις διαταραχές του φαντασιακού και του συμβολικού» (Boothby, 2001: 295).

Το Πραγματικό του Λακάν

- Ωστόσο, ο Λακάν [Jacques Lacan], στην πορεία του έργου του, θα αρχίσει σταδιακά να προσδιορίζει το πραγματικό, όχι μόνο αρνητικά (ως το αλλοτριωτικό όριο κάθε κατασκευής και κάθε σημασιοδότησης), αλλά και με τους όρους της *jouissance*, μιας παράδοξης απόλαυσης που δεν μπορεί να αναπαρασταθεί πλήρως στο νόημα και δεν αποτελείται πλήρως από νοήματα, αλλά ωστόσο επενδύει νοήματα και αποκτά έτσι κάποιο νόημα.
- Οι έννοιες «συναίσθημα» [affect] του Φρόυντ [Sigmund Freud] και «απόλαυση» [jouissance] του Λακάν μπορούν να συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας πληρέστερης ερμηνείας της ανθρώπινης πραγματικότητας, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων, προς υπέρβαση των ορίων των θεωριών του λόγου.
- «Ο Λακάν μεταφράζει τη θεμελιώδη διάκριση του Φρόυντ ανάμεσα σε αναπαράσταση και συναίσθημα ως μια διάκριση ανάμεσα στη γλώσσα και τη λίκμπιντο, ανάμεσα στο σημαίνον και στη *jouissance*» (Fink, 2004: 142).

Θεωρία του λόγου και ψυχανάλυση

Εντός του γενικότερου πλαισίου της δομιστικής και μεταδομιστικής παράδοσης, η παραγνώριση της συναισθηματικής διάστασης της ταυτότητας σε ένα βαθμό ενυπάρχει και στη θεωρία του λόγου του Λακλάου [Ernesto Laclau], παρόλο που αυτή ενσωματώνει, πότε ρητά και πότε άρρητα, έννοιες και όρους της λακανικής ψυχανάλυσης ως προς τις πολιτικές τους συνέπειες: αρχικά, δεν είχε κατορθώσει να ενσωματώσει τη λακανική προβληματική της απόλαυσης, μια προβληματική καθοριστική για την κατανόηση της λιμπιντικής/συναισθηματικής διάστασης των διαδικασιών ταύτισης.

Λακλάου και Λακάν (1)

- Στη λακανική θεωρία ο «λόγος» του Λακλάου (που ισοδυναμεί χονδρικά με το συμβολικό επίπεδο του Λακάν) επιχειρεί το αδύνατο: την αναπαράσταση ενός πράγματος που δεν είναι εντέλει αναπαραστάσιμο. Ο Λακλάου αποφαίνεται ως εξής για το ζήτημα των ορίων κάθε συστήματος σημασιοδότησης: «Είναι ξεκάθαρο ότι τα όρια αυτά δεν είναι δυνατόν τα ίδια να σημανθούν, αλλά κάνουν αισθητή την παρουσία τους ως η διαταραχή ή η κατάρρευση της διαδικασίας σημασιοδότησης» (Lacław, 1997: 213).
- Η έννοια της «εξάρθρωσης» επιδιώκει να συλλάβει ακριβώς την κατάρρευση ή τη ριζική τομή της σημασιοδότησης, αυτό που με λακανικούς όρους θα μπορούσε κανείς να περιγράψει ως «επαφή με το πραγματικό»: ενώ ο «ανταγωνισμός» ανάμεσα σε διακριτούς λόγους συνδέεται με τη φαντασιακή-συμβολική τάξη της πραγματικότητας (καθώς δηλώνει τη σχέση ανάμεσα σε διαφορετικά αλλά ήδη αρθρωμένα ρηματικά σχέδια που διεκδικούν την ηγεμονία), η «εξάρθρωση» συνδέεται με μια επαφή με την τάξη του πραγματικού. Η εξάρθρωση καθίσταται έτσι δείκτης της αρνητικής διάστασης του πραγματικού ως ορίου του λόγου.

Λακλάου και Λακάν (2)

- Όπως έχουμε δει, η εξάρθρωση του Λακλάου, κάθε επαφή με το πραγματικό που διαταράσσει ένα δεδομένο πεδίο λόγου, δεν είναι μόνο κάτι τραυματικό –μια εμπειρία αρνητικότητας– αλλά και η συνθήκη δυνατότητας για την κοινωνική και πολιτική δημιουργία, για κάθε ανασυνάρθρωση του νοήματος. Με άλλα λόγια, οι εξαρθρώσεις έχουν επίσης μια παραγωγική διάσταση: είναι τραυματικές με την έννοια ότι «απειλούν ταυτότητες», αλλά και παραγωγικές με την έννοια ότι λειτουργούν ως «το θεμέλιο πάνω στο οποίο συγκροτούνται νέες ταυτότητες» (Laclau, 1997: 106).
- Έτσι και στη λακανική θεωρία το πραγματικό δεν σχετίζεται μόνο με στιγμές διατάραξης, με τραυματικές ή εξαρθρωτικές εμπειρίες. Το πραγματικό καθεαυτό δεν μπορεί να είναι διατάραξη ή έλλειψη. Η διατάραξη αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο καθίσταται φανερή η καταστατική αδυναμία του συμβολικού να αναπαραστήσει το πραγματικό.
- Παρά την διαφαινόμενη σύγκλιση, η έννοια της απόλαυσης, της jouissance, που κατέχει κεντρική θέση στη θεωρία του Λακάν, απουσιάζει σχεδόν εντελώς από το πρώιμο έργο του Λακλάου, κάτι που οφείλεται στους τυπικούς, δομικούς όρους με τους οποίους ο Λακλάου προσοικειώνεται την έννοια του πραγματικού.

Η συμβολή της ψυχανάλυσης (1)

- Η συμβολή της ψυχανάλυσης θα μπορούσε να ενέχει μια μετατόπιση του κέντρου εστίασης από το «λόγο» με την έννοια που του δίνει η θεωρία του λόγου, στο πραγματικό της *jouissance*.
- Η απόλαυση βοηθά να εξηγήσουμε με συγκεκριμένο τρόπο τι διακυβεύεται στην κοινωνικοπολιτική ταύτιση και στο σχηματισμό ταυτότητας, οδηγώντας στην ιδέα ότι εκείνο που στηρίζει τις κοινωνικές φαντασιώσεις είναι η υπόσχεση ανάκτησης μιας χαμένης/αδύνατης *jouissance* ως πληρότητας.
- Με αυτά τα εργαλεία μπορούμε να εξηγήσουμε φαινόμενα στην κοινωνική και πολιτική ζωή, όπως περιοριστικές και παραλυτικές προσδέσεις και εξαρτήσεις από τις οποίες είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να αποστασιοποιηθούμε.
- Ο λόγος για τον οποίο αντέχει και επιμένει ένα (κοινωνικό) «σύμπτωμα», ο λόγος για τον οποίο αποδεικνύεται αδύνατο να απαλλαγούμε από κάτι που βιώνουμε συνειδητά ως επώδυνο και ενοχλητικό, είναι ότι, σε ένα άλλο επίπεδο, αποκομίζουμε ένα (πρωτογενές ή δευτερογενές) όφελος, μια ορισμένη απόλαυση από αυτό (σε αντιδιαστολή προς κάθε συνειδητή ευχαρίστηση). Η «*jouissance* [...] εξηγεί το γεγονός ότι [...] το σύμπτωμα [που δεν είναι απλώς υποκειμενικό, αλλά ενορχηστρώνει και διαχειρίζεται «έναν κοινωνικό δεσμό και έναν τρόπο ζωής»] διαρκεί» (Porcheret, 2000: 141-142).

Η συμβολή της ψυχανάλυσης (2)

- Η ψυχαναλυτική θεωρία υποστηρίζει ότι οι ρηματικές, αποδομητικές ή ερμηνευτικές αναλύσεις, αν και αποτελούν αναγκαίο προαπαιτούμενο, συχνά δεν αρκούν για να εξηγήσουν την πρόσδεση σε συγκεκριμένα αντικείμενα ταύτισης (στερεότυπα, μύθους, κλπ.), πόσο μάλλον για να πυροδοτήσουν μεταβολές στην ψυχική οικονομία του κοινωνικού υποκειμένου.
- Η συνάρθρωση αυτής της προβληματικής του πραγματικού ως *jouissance* με τη θεωρία του λόγου του Λακλάου θα μας επέτρεπε να κατανοήσουμε καλύτερα όχι μόνο τις ιδεολογικές διεργασίες, αλλά και τις προϋποθέσεις μιας ηθικά σημαντικής και πολιτικά αποτελεσματικής κριτικής της ιδεολογίας και του πολιτικού λόγου.
- Μια δόκιμη αναλυτική ερμηνεία του συναισθήματος θα μπορούσε να επικεντρώσει, πρώτον, στην ορθή οριοθέτηση του συναισθήματος –που θα το διακρίνει από ό,τι ο Λακάν κατονομάζει ως «συναισθηματικά σαλιαρίσματα»– και, δεύτερον, στη διασύνδεση ανάμεσα στον συναισθηματικό τομέα και τον τομέα της σημασιοδότησης και του νοήματος. Εδώ, το συναίσθημα και η *jouissance* δεν βιώνονται μόνον ως εισβολές/διαταραχές αλλά και ως επενδύσεις της σημασίας που ενισχύουν το νόημα και το λόγο.

Γόνιμες παραδοχές

Στα πρόσφατα έργα τους οι Λακλάου και Μουφ έχουν αποδεχτεί με διαφορετικούς όρους ο καθένας τη δυνατότητα γόνιμης συμβολής της ψυχαναλυτικής θεωρίας σε αυτό το επίπεδο:

1. «Τα πάθη και τα συναισθήματα» παίζουν έναν κεντρικό ρόλο στην εξασφάλιση της προσήλωσης σε συγκεκριμένα πολιτικά εγχειρήματα: «τα πάθη που παράγουν συλλογικές μορφές ταύτισης είναι μια από τις κινητήριες δυνάμεις της πολιτικής δράσης» (Mouffe, 2001: 11).
2. «Υπάρχει κάτι στο πεδίο της ηγεμονίας και της ρητορικής που δεν μπορεί να εξηγηθεί χωρίς τον διαμεσολαβητικό ρόλο των συναισθημάτων» (Laclau, 2004: 49).

Μορφή και ισχύς

Ίσως η πιο σαφής διατύπωση του Λακλάου στην κατεύθυνση αυτή να είναι η διάκριση ανάμεσα στην μορφή [form] και την ισχύ [force] ενός λόγου:

«Εκείνο που η ρητορική μπορεί να εξηγήσει είναι η μορφή που παίρνει μια επικαθορίζουσα επένδυση, αλλά όχι την ισχύ που δικαιολογεί την επένδυση καθαυτή και την αντοχή της στο χρόνο. Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να ληφθεί και κάτι άλλο υπόψη.[...] Κάτι που ανήκει στην τάξη των συναισθημάτων [affect] κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στην κατασκευή του κοινωνικού από τον λόγο. Ο Φρόυντ το γνώριζε πολύ καλά: ο κοινωνικός δεσμός είναι δεσμός λιμπιντινικός. Και το συναίσθημα, όπως ήδη επισήμανα, δεν είναι κάτι που προστίθεται στην σημασιοδότηση, αλλά κάτι που είναι σύμφητο με αυτήν» (Laclau, 2004: 326).

Για μια λακανική θεωρία του λόγου (1)

- Η διάκριση που εισάγει ο Λακλάου ανάμεσα σε μορφή και ισχύ συμβαδίζει ως ένα βαθμό με τη ζιζεκιανή αναδιατύπωση της κριτικής της ιδεολογίας ως δίπτυχης στρατηγικής: «Εκ πρώτης όψεως, θα φαινόταν ότι το μόνο που προσιδιάζει στην ανάλυση της ιδεολογίας είναι το πώς λειτουργεί ως λόγος [discourse], το πώς ολοποιείται η σειρά των αιωρούμενων σημαινόντων, που μεταβάλλεται σε ένα ενοποιημένο πεδίο μέσω της παρέμβασης ορισμένων ‘κομβικών σημείων’ [...], [ωστόσο] το ύστατο έρεισμα της ιδεολογικής επίπτωσης (του τρόπου με τον οποίο ένα ιδεολογικό δίκτυο σημαινόντων μας ‘παγιδεύει’) είναι ο α-νόητος, προϊδεολογικός πυρήνας της απόλαυσης. Στην ιδεολογία, ‘δεν είναι τα πάντα ιδεολογία (δηλαδή ιδεολογικό νόημα)’, όμως αυτό ακριβώς το πλεόνασμα αποτελεί το ύστατο έρεισμα της ιδεολογίας. Γι’ αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν δύο συμπληρωματικές διαδικασίες στην ‘κριτική της ιδεολογίας’» (Zizek, 2006: 210-211).

Για μια λακανική θεωρία του λόγου (2)

- Σε δύο βήματα:

1. Στο επίπεδο του λόγου: πρόκειται για τη «συμπτωματολογική ανάγνωση» του ιδεολογικού κειμένου η οποία επιφέρει την «αποδόμηση» της αυθόρμητης εμπειρίας του νοήματός του – αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ένα δεδομένο ιδεολογικό πεδίο συνιστά αποτέλεσμα ενός μοντάζ ετερογενών «αιωρούμενων σημαινόντων», της ολοποίησής τους μέσω της παρέμβασης ορισμένων «κομβικών σημείων».
2. Στο επίπεδο της απόλαυσης: το δεύτερο βήμα αποσκοπεί να αποσπάσει τον πυρήνα της απόλαυσης, να αρθρώσει τον τρόπο με τον οποίο –πέραν του πεδίου του νοήματος αλλά ταυτοχρόνως στο ίδιο το εσωτερικό του– μια ιδεολογία ενέχει, χειρίζεται, παράγει μια προϊδεολογική απόλαυση δομημένη στη φαντασίωση (Zizek, 2006: 210-211).

Για μια λακανική θεωρία του λόγου (3)

- Η εννοιολόγηση της jouissance από τον Λακάν –αυτής της ασυνείδητης ενέργειας που μετατοπίζεται δύσκολα και επενδύει τη δυσαρέσκεια με μια διάσταση ικανοποίησης– μοιάζει να παρέχει, περισσότερο από πολλές άλλες, τη δυνατότητα εναργούς ερμηνείας των προσδέσεών μας σε συνθήκες υποταγής και οδύνης, στην αναπαραγωγή δομών υπακοής και ιδεολογικών συστημάτων, στο βαθμό που «η σημερινή πολιτική είναι όλο και περισσότερο η πολιτική της jouissance, ενδιαφέρεται δηλαδή για το πώς θα εκμαιεύσει ή θα ελέγξει και θα ρυθμίσει την απόλαυση» (Zizek, 2006: 127).

Βιβλιογραφία (1)

1. Alcorn, M. (2002) *Changing the Subject in English Class*, Carbondale: Southern Illinois University Press.
2. Althusser, L. (1990) «Φρόνυντ και Λακάν», *Θέσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο.
3. Boothby, R. (2001) *Freud as Philosopher*, Νέα Υόρκη: Routledge.
4. Fink, B. (2004) *Lacan to the Letter*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
5. Harpham, G.G. (2002) *Language Alone: The Critical Fetish of Modernity*, Νέα Υόρκη: Routledge.
6. Laclau, E. (1997) *Για την επανάσταση της εποχής μας: Κοινωνική εξάρθρωση, ηγεμονία και ριζοσπαστική δημοκρατία*, εισ.-μτφ.-επιμ. Γ. Σταυρακάκης, Αθήνα: Νήσος.

Βιβλιογραφία (2)

7. Laclau, E. (2004) 'Glimpsing the Future: A Reply', στο Critchley, S. & Marchart, O. (επιμ.) *Laclau: A Critical Reader*, Λονδίνο: Routledge.
8. Mouffe, Ch. (2001) 'Democracy – Radical and Plural', Centre for the Study of Democracy Bulletin, 9 (1), σ. 10-13.
9. Porcheret, B. (2000) 'Hands off my Symptom', *Psychoanalytical Notebooks*, 4, σ. 141-146.
10. Zizek, S. (2006) *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, μτφρ. Β. Ιακώβου, επιμ. Γ. Σταυρακάκης, Αθήνα, Scripta.
11. Σταυρακάκης, Γ. (2004) *Αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός*, *Επιστήμη και κοινωνία*, 12, σ. 149-172, διαθέσιμο μέσω: <http://www.democritics.net/anti-pop/images/pdf/stavrakakis%20final.pdf>
12. Σταυρακάκης, Γ. (2012) *Η λακανική αριστερά*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Σαββάλας.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΑΝΟΙΧΤΑ
ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΑ
ΜΑΘΗΜΑΤΑ

Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: Γιώργος Μαριάς
Θεσσαλονίκη, Χειμερινό Εξάμηνο 2013-2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

